

“EZKONDU” HITZAREN ETIMOLOGIAZ

Donostia, 1986-III-21

L. Roberto Glz. de Viñaspre

“Ezkundu”ren jatorriaz zenbait hipotesi aditzera eman izan da. Esaterako, M. Löpelmannek (1) eta beronen aurretiko beste batzuk ere “esku” hitza ikusi nahi izan dute. A. Tovarrek (2) ikuspuntu zientifikoago batetik iturria latinean bilatu zuen, “*spondere*”tik eratorriz. Egia esateko, ez dago inolako eragozpen fonetikorik “*spondere*”tik “*ezkundu*”rako bilakaera gerta dadin; hala ere, jatorria beste nonbait bilatu behar delakoan, hipotesi bat besterik ez dena aurkeztuko dugu.

J. Corominasek dioenez (3), “*spondere*”k gazteleraz zein frantseseraz eman dituen berbak (hala nola “*esposo* eta “*époux*”) ez omen dira sekula ere egiazki herri hitzak izan, eta Elizaren eraginez hedaturiko berba sailean kokatu beharra dago. Euskaraz ere “*esposatu*”, “*esposo*” eta “*esposa*” erlijiozko izaera nabarmenekoak dira. Norbaitek pentsa lezake “*aingeru*”, “*bataio*”, “*bedeinkatu*”, etab. Elizak ekarriak diren bezala “*ezkundu*” ere ekarriko zigula, latinaren “*spondere*” euskaldunen ahotan, alegia; baina Elizak Euskal Herriratu dituen latinismo eta helenismo gehienak kristautasunak zekartzan kontzeptu erlijioso berriei dagozkie. Denaren gainetik, ezkontza, gizatalde guztietan, ekintza soziala dugu eta, dudarik gabe, bazegoen euskaldunen artean kristautasunaren etorrera baino lehenago; uste hau areagotzen da Estrabonen bitartez euskaldunak monogamoak zirela dakigularik. Beraz, “*ezkundu*” ez da kontzeptu berria.

Gainera, euskararen inguruko ezein hizkuntzak ez du “*ezkundu*” ideia adierazteko duen berba “*spondere*”tik hartu, beraz harrigarri samarra litzateke euskarak hartu izana. Gazteleraren “*casar*”, esaterako, “*casar*”

---

(1) LÖPELMANN, M. *Etymologisches Wörterbuch der baskischen Sprache*. Berlin, 1968. 1968.

(2) TOVAR, A. *El euskera y sus parientes*. Madrid, 1959. 27 orr.: “y en los diccionarios vascos se hallan dobles formas como *eskundu / ezkundu* ‘casar’ (de lat. *spondeo*)”.

(3) COROMINAS, J.; PASCUAL, J. A. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. II. Madrid, 1980. 904 orr.

ren eratorkina da eta bere jatorrizko esanahia “poner casa aparte” omen da. Berdin dugu portugesez eta katalanez. Dena den, berau ezin omen daiteke arabieraren kalkotzat har (arabieraz: *bānā* (bi-hā) “ezkondu zen (harekin), izatez “eraiki zuen (etxe bat)”) beste zenbait hizkuntzatan ere gisa honetako semantika dagoelako. Errumanieraz, “*căsător*” eta “*câsnic*” “senarra”, “*căsătorii*” “ezkondu”; ertaroko goi alemanez, “*heimen id*” (“*heim*” “etxe”tik) (4); era berean, magiareraz, familia indoeuropeari ez dagokion hizkuntza, “*megházasodni*” “ezkondu” (“*ház*” “etxe”tik). Aipatutako ejenpluak semantika honen zabalkundearen adierazgarri nahikoa direla uste dut, eta pentsarazi behar digu “*ezkondu*”ren etimologia semantika honen hildotik aurki dezakegula; gainera, semantika hau euskaraz ez zaigu arrotza Erronkariko “*bordaltu*” ere bait dugu, Schuchardtek aspaldian argitu zuena (BhZRPh. VI, 47) “*borda*” (BN, L, R, S) “*caserío*” “*maison de campagne*” hitzetik eratorriz; beraz, aintzineko forma “**bordaratu*” litzateke eta hortik “*bordaltu*” (eusgara + *dun* > *euskaldun* bezalaxe, l/r alternantzia dela medio). “*Ezkondu*” ere semantika honen barruan koka daitekeelakoan lehenik fenomeno bat konstatatu beharra dago.

Izan ere, euskaraz badugu [c] eta [č] afrikariekin kontsonantezko metatesis edo trukaketa interesgarria, zeinen arauera txistukaria leherkariaren aurrera iragaten den. Esaterako, “*arrats + iri*” konposaketatik “*arratsiri*” (L) “*arrastiri*” (BN, L, S) “*tardecita*” “*déclin du jour*” sortuak dira. Haranederrek lehena erabili zuen eta Duvoisin kapitainak bigarrena. “*Arrastiri*” askoz hedatuago dago. Bizkaiko Arratia, Mundaka eta Txorie-ri aldean “*arrasti*” erabiltzen da, bokale arteko dardakariaren galera eginik. Erronkariko Uztarrotzen, bertan ohizkoa zen sinkopatzeko joerari jarraituz, “*arrastri*” forma erabilia zen.

Halaber, ejenplu argitsua “*arrats + ari*” dugu. Bokale arteko dardakari gogorraren galeraz (era berean, “*atsalde*” (AN-b, B-mond, BN-s, L) < “*arratsalde*” eta “*astiri*” (BN) “*crepúsculo*” “*crépúscule*” < “*arrastiri*”), goi nafarreraren dirauen “*atsari*” “*comida de la tarde, merienda*” “*goûter*” sortzen da. Azkuek ez dakar hitz hau bere hiztegian, baina Aita Diego J. de Alzok (5) goi nafarreraren eremuan jasoa du. “*Atsari*” hone-tatik, kontsonantezko metatesisaren bitartez eta *t-k* permutapena eginik, “*askari*” sortu zen. Holako permutapenak ez dira urriak (ik. “*eguasten*” (B) eta “*asteazken*” (AN, BN, G, L, R)). “*Askari*”ren jatorrizko esanahia “*merienda*” “*goûter*” dugu, eta erronkarieraz eta saraitzueraz holaxe irau du; Behenafarroan eta Zuberoan “*hazkari*” txistukari ozendun aldaera daukate esanahi berarekin “*askari*”rekin aldaketa semantikoa gertatu

(4) COROMINAS, J.; PASCUAL, J. A. liburu ber.

(5) ALZO, D. J. de. *Estudio sobre el euskera hablado*. San Sebastian, 1961. 10 orr.: “*Atsari* (AN.) = comida de la tarde, merienda”.

baita: “askari” (BN, S, Oih.), “haskari” (BN) “almuerzo” “déjeuner”. “Askari”tik “askaldu” (BNc), “askaltu” (R), “askaltü” (S) aditzak sortuak dira, denok “almorzar” “déjeuner” esanahia daukatelarik; baina bizkaiera arkaikoa: “Goffaldu, barazcaldu, afcaldu tá afaldu” “Almorzar, comer, merendar y cenar” (6).

Koldo Mitxelenak dioenez (7), ez dago inolako eragozpenik (rtz > rst > st) bilakaera fonetikoa gerta dadin, eta berau jazoten den kasuak ugari dira. Geografiari dagokionez, —st— soluzioa Zuberoa, Erronkari eta mendebaldean eman ohi da: “ber(t)ze”, baina “beste” mendebaldean, Izaba eta Uztarrotzeko erronkarieraz eta zubereraz; “or(t)zegun”, “or(t)zirale”, “or(t)zilare”, baina gipuzkeraz “ostegun”, “ostiral”, zubereraz “ostegün”, “osti(r)ale”, Izabako erronkarieraz “ostegun”, “ostrale” (Uztarrotzen “orzegun”, “orzilare”). Mitxelenaren ustez, r(t)z : st korrespondentzia honen arrazoa konposaketan bilatu beharra dago: “En efecto, tanto “ostegun”, “ostiral(e)”, “ostadar” (< ortzadar) son compuestos cuyo primer miembro es el antiguo nombre del “cielo” y de “Dios”. También “bost” y “beste” entran en compuestos: “bostehun”, “bestalde”... En ese supuesto el paso por intervención rtz > st nada tiene de extraño, pues de “ikatz” y “(h)obi” p. ej. resulta “ikaztobi”. Fenomeno bera dugu lehen nafar erregearen izenean: Eneko (H)aritz > Enneco Arista. Beste ejemplu bat (H)aritz + ondo > “Ariztondo, Aristondo” deitura da, “—zt—” eta “—st—” soluzioekin. Bilakaera bera dugu A. Irigoienek argitu duen “García” antroponimoan: “*Gartzea” > “Gaztea”, “Gastea” (8), beraz [s] eta [š] txistukariekin. Leherkari aurreko egongunean [š] eta [s] arteko nahastea hedatuta dago oso, eta badirudi lehenak bigarrena desplazatzeko joera duela. Nahaste honetaz dauzkagun testimonioak aintzinekoak dira. Landucciren hiztegian (9) “estaldu” “encubrir” dugu, baina jarraian, ordea, “eztalguilea” “encubridor”, eta berba biok elkarren ondoan daudenez, suposatzea da eskribau berak idatziak direla. 1609an Iruinean sarituriko olerkietan —denak hegoaldeko goi nafarreraz idatziak—, hiru irabazleak ez datoz bat “guzti” idazterakoan; holaxe, Pedro de Ezcurra eta Miguel de Aldazek “guzti” idazten dute, Joan de Eliçaldek “gusti” idazten duelarik (10). Geroago, Lizarraga Elkanokoak zalantza nabarmena erakusten du, “gusti” nahiz “guzti” erabiltzen bait du. Ezaguna da idazle honek txistukari biok ondo bereizten dituela, beraz suposatzea da idatzitakoa bizi zen ingu-

(6) URQUIJO, J. de. *Los refranes y sentencias de 1596*. San Sebastian, 1964. 161 zbk.

(7) MICHELENA, L. *Fonética histórica vasca*. San Sebastian, 1985. 18.14.

(8) IRIGOYEN, A. *Sobre el topónimo GASTEIZ y su entorno antroponímico*. Bilbao, 1981.

(9) LANDUCCI, N. *Dictionarium Linguae Cantabrigiae (1562)*. Manuel Agud eta Luis Michelinak paraturiko argitarapena. San Sebastian, 1958.

(10) MICHELENA, L. *Textos arcaicos vascos*. Madrid, 1964. 3.1.20.

ru hartako ahozkeraren fidela dela. Era berean, “*gazte*” eta “*bazter*” orokorren ordeztu “*gaste*” eta “*baster*” idazten du beti.

“(H)ortz”en konposatuetan bilakaera hauxe da: *rtz* > *sk*, *zk* gorago aipaturiko kontsonanteen arteko permutapena dela medio (ik. “*atsari*” > “(h)askari”, “(h)azkari”). Ad. “(h)oskin” (BN, L, S) “dentera” “agacement des dents” (< *(h)ortz + min); konposatu honen bigarren elementua ageri dago erronkariaren “*ozkamin*” “dentera” “agacement des dents” hitzean. Tolosa aldean “*aginak oskitu*” esaten da, eta Markina, Oñati eta Ubidean “*aginak koskitu*” “producirse dentera” “agacer les dents”, lapurteraz dirauen esanahi bereko “*hortzkitu*”tik eratorriak. Landucciren hiztegian ere “*aguinā cosquitua*” “dentera” “agacement des dents”. Azkuek biltzen du “*osk egin*” (AN, G) “morder” “mordre”, erronkariaraz “*ortzez egin*” esaten zena Azkuek berak dioskunez (11).

“*Atzamar*” > “*atzapar*” > “*astapar*”, “(h)atzapar”. Mogel izan zen bizkaieraren “*atzamar*” “(h)atz ” eta “(h)amar”etik eratorri zuena (12). Mitxelenak dioen bezala (13) “*atzapar*” eta “*astapar*”, “(h)atzapar”en *p* hori adierazkorra dateke; dena den, *m/b* (*p*) alternantziaren zenbait ejemplu dago, esaterako: “*ipini*” (AN-oy, B-a-l-m, Gc)/“*imini*” (B-g-l-m-o-tx-ub, BN, Sai) “colocar, poner” “caser, placer”. Hirugarren pausoa komentatzen dihardugun kontsonantezko metatesisa da: “*astapar*” (BN-s, R) “garra” “griffe” eta “(h)atzapar” (AN-b-est, BNc, R, Sc). Oso inportantea da ikustea hemen ere kontsonanteen arteko permutapena gertatu dela, eta holaxe badugu: “*haztatü*” (Sc) eta “*hazkatü*” (BN-ald-baig, S-li) “rascar” “gratter”. “(H)atz”en beste eratorri batzu hauek ditugu: “*atzazal*” (B-mu) > “*azkazal*” (AN-est-lar, G) > “*ezkazal*” (AN, L-ain), “*azkazal*”en aldaera disimilapenez.

Esanda dagoenez, aztertzen ari garen kontsonantezko metatesisaren jatorria konposaketan datza, baina konposatuak ez diren hitzetan ere ager daiteke gezurrezko errestituzio edo itzultzea egin delako: “*hatz*” (BN, L) “rastro, vestigio”, “trace, vestige”, baina “*aska*” (AN-etx, BN-s, S) esanahi berarekin.

Gogoan izan dezagun oraingoan “*azken*” (B, G, L, AN-est-lar-oy) “fin” “fin” eta (AN-est-lar, B, BNc, G, L, R, Sc) “último” “dernier”, Bizkai eta Gipuzkoako “*atzen*” “fin, último” “fin, dernier”etik datorrena. Badaude ere “*-asten*” eta “*-azten*” aldaerak bizkaieraz: holaxe, bizkaiera

(11) AZKUE, R. M. de. *Diccionario vasco-español-francés*. Bilbao, 1905.

(12) MOGUEL, J. A. de. *El doctor Peru Abarca catedrático de la lengua bascongada en la universidad de Basarte ó diálogos entre un rústico solitario bascongado y un barbero callejero llamado Maisu Juan*. Durango, 1881. 54 orr.: “Cetaco emon euscuzan Jangoicua amar atzac edo atzamarrac?”

(13) MICHELENA, L. *FHV*. 276 orr.

arruntean, “*eguasten*”, Landucciren hiztegiak ere “*eguastena*” dakar; Añibarron, ordea, “*eguztena*” irakurtzen da, eta gaur egun ere Markina-Etxebarria eta Bolibarren “*eguezten*” entzun daiteke. Bizkaiko beste aldeara batzu hauexek ditugu: “*eguesten*”, “*egusten*”.

Ejenpluak aipatzen jarrai liteke, baina [c] eta [č]k konposaketan jasan dezaketen metatesiaz ohar gaitezen aski delakoan gaude. Metatesis hone-tatik sortzen diren ondorenak –st–, –zt–/–sk–, –zk– ditugu: “*haztatü*” eta “*hazkatü*”, “*-azten*” eta “*azken*” *t-k* permutapena dela medio.

Fenomeno honen konstatapena eginez gero “*ezkondu*”ren jatorrizko esanahia argiagoa dirudenez dakiguke lan honen hasieran aipaturiko semantika bait darama. Izan ere, “*ezkondu*” < *etse + *ondu*. Gaurko “*etxe*” ia orokorra “*etse*” zaharragoaren bustidura da. Hain zuzen ere, “*etse*”k Euskal Herriko bi muturretan irau du gaur arte (B-a-b-m-o-tx, R), eta berau aintzinasun adierazgarri izan ohi da. Landucciren hizte-gian ere “*etse*” dugu. Zenbaitek “*eskondu*” idatzi du. Bizkaiera arkaikoa-ren “*eskondu*”k “alcanzar” “atteindre” (ik. “Ychadonic choria efcödu ney” R.S. 457.) ez du zerikusirik “*ezkondu*”rekin, baizik eta Leizarragak darabilen “*erskondu*” “consolidarse” “s’affermir”ekin lotu behar dugula. Aditz hau Behenafarroako “*erskon*” “gallardo, fuerte, de buena salud” “gaillard, vigoureux, de bonne santé”tik sortua da. Haranederrek ere “*eskon*” “sólido” “solide” eta “eskontasun” “solidez” “solidité” darabil-tza. “*Erskon*” eta “*eskon*”en parean “*erskor*” “aglutinante” “agglutinant” eta “*eskor*” “estíptico, astringente” “styptique, astringent” ere baditugu; dudarik gabe, jatorrizkoa “*erskor*” da (< *(h)erts(i) + kor) eta geroagoko “*erskon*” zein “*eskon*” formetan azken egonguneko *r>n* pausoa ematen da. Berdin jazoten da “(h)azkor” (Bc, R, L-ain, BN-ald) > “*azkon*” (B-a-d-m), biok “crecedero, propenso a crecer” “de belle venue” esanahiarekin.

“*Ezkondu*”ren bigarren osagaia beste zenbait aditzetan ageri dagoen “*ondu*” aditza da. Esaterako, bizkaiera zaharrean “*gomondu*” “acomodar” “accommoder”; Aita Larramendiren “Diccionario Trilingüe”aren Gehigarr-rian (14) jatorri ezezaguneko “*izorondü*” hapaxa dugu “zurrar cueros” esanahiarekin; Mitxelenak dioenez (15), agian *ondu*”rekin osatua. “*Ondu*” (“*hundu*”, “*hüntü*”), jakina, bera bakarrik ere oso erabilia da; esaterako, guri interesa zaigun “preparar” “préparer” esanahiarekin “*jakiak ondu*” “preparar los alimentos”.

Gaur egun, “*ezkondu*” iragangaitza da Euskal Herri osoan “*ondu*” iragankorra bada ere. Alabaina, “*ezkondu*” jatorriz iragankorra dateke,

(14) LARRAMENDI, M. Aitak bere *Diccionario Trilingüe (1745)*aren bigarren tomoari erantsi zion zortzi orrialdetako gehigarria.

(15) MICHELENA, L. *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*. Bilbao, 1970. 133 orr.

baina hiztunentzat esanahi etimologikoa ilundurik, eta erdararen “*casar*” iragangaitza izatearen eragina ahaztu gabe, arin iragangaitz bilakatuko zen. Gazteleraz ere, Spitzerren ustez (MLN LXXIV, 142), jatorrizkoa iragankortasuna dateke: (Nork) seme-alabak ezkondu”, “dotarlos de casa” esanahiarekin.

Konposaketan edo eratorketan jazo daitekeen “*etse* > *esk-*, *ezk-*” bilaka era honen beste zenbait ejenplu adierazgarri dago; noski, “*ezkondu*” bakarra izanez gero orain arte esandako guztiak ezer gutxi balioko bait luke.

Baditugu “*eskape*” (Bc) eta “*eskapei*” (B-mond) “Zaguán, portalada” “vestibule, porche”, eta “*eskepe*” (B-g-m-ub) “sotechado, tejavana, atrio” “porche, hangar, atrium”; hirurak < * *etse* + *behe*. Lehenengo bietan elkarketan ager daitekeen “*etsa-*” aldaerarekin. Arrasateko “*eskapei*” horretan aspiraketaren galeraren ondoren disimilapena eginez: *ee* > *ei*. “*Eska-pe*”tik “*eskaperatu*” (B-oñ, F. Seg.) “seducir” “séduire”.

Badugu ere “*eskaratz*” (Bc, G), “*ezkaratz*” (AN-b) eta “*eskaratze*” (AN, BN, L, R-is, S). Bizkai eta Gipuzkoako Goiherren esanahia “cocina” “cuisine” da, beste lekutan “recibidor, sala de visitas” “salle de réception” delarik, eta Baztanen eskuarki “establo, cuadra” “étable, écurie” eta zenbaitentzat “planta baja, entrada” “rezde-chaussée, entrée” ere bai.

Batzuk, esaterako Novia de Salcedok (16), “*esku*” hitza ikusi nahi izan dute hemen. M. Löpelmannek (17) etimologia ilunekoza zaiola aitortu ondoren latinaren *ex-quadrāticum-etik eratortzea proposatzen du. Nire eritziz, aldiz, “*etse*”ren beste konposatu baten aurrean gaudeke: *etse + *laratz* > **eska(r)aratz* > “*eskaratz*”, “*ezkaratz*”. “*eskaratze*”ren azken “*e*” hori lasu inesiboan eransten den lokarri fonetikoa dateke; beraz, “*eskaratzean*”etik “*eskaratze*” nominatiboa sortuko zen. Erdararen “*lar*” (< latinaren “*lar*” “supazter”) zenbait lekutan laster esanahi berria edukitzera iragan zen “cremallera” “crémalleire” (ik. Covarr: “*lares*”: los hierros que están en el hogar, de los cuales cuelgan los calderos para calentar el agua y guisar”). Euskarak hitzaren esanahi berria bereganatu zuen: *lares > “*laratz*”. Corominasek dioenez (18), *-es* > *-etz* bilakaera bide dago (ik. “*gorputz*” < “*corpus*”, etab...) eta bokalezko asimilapena. Beraz, “*eskaratz*” erdararen “cadenas del hogar” bera dugu, “supazter” esanahiarekin erabilirik; zenbait lekutako “recibidor, sala de visitas” “salle de réception” esanahia Azkueren hitzetan “por ser una misma en las

(16) NOVIA DE SALCEDO, P. *Diccionario etimológico del idioma bascongado*. Tolosa, 1887.

(17) LÖPELMANN, M. liburu ber.

(18) COROMINAS, J.; PASCUAL, J. A. liburu ber. III. 586 ort.

aldeas de Bizkaia la pieza destinada a recibir visitas y aderezar la comida” dateke (19).

Baliteke Aita Larramendiren Gehigarrian agertzen den “*azquina*” “casera, hacendosa” hapaxak ere guzti honekin zerikusirik izatea; geroago ez da beste inon azaltzen, eta Azkuek ere ez dakar bere hiztegian. Bere egitura ez da argia batere, eta Mitxelenak zera proposatzen du: “Por su formación (sobre (h)azi, “crecido”?) recuerda a “auzquin” “pleitista” de R.S. 75: “Oparinac nenguiã bearguin ta alperqueric auzquin” “La necesidad me hizo obrero y la vagamundez pleitista” (20). Agian, berriro ere *etse*->*esk*-, *ezk*- fenomenoaren aurrean egon gaitetzke: *etse + *gin* (ik. “(h)aurgin” (BN, L, R, S), “*haurkin*” (BN-ald, L) “amante de niños” “qui aime les enfants”, etab...).

Etse-> *esk*-, *ezk*- bilakaera toponimian zein neurritan dagoen jakitea oso interesgarria litzateke, baina beronek tratamendu sakonago eta zabalagoa eskatzen duenez hurrengo lan baten aztergai izango da.

---

(19) AZKUE, R. M. de. liburu ber. I. 276 orr.

(20) MICHELENA, L. *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*. 70 orr.